

УДК 1 (091) 155.7

Л. Г. Конотоп

КОМПАРАТИВНЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО: МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Анотація. У статті досліджуються основи компаративного релігієзнавства, яке постає особливо актуальним у добу глобалізації, в контексті загострення багатьох проблем суто релігійного характеру, що призводять до насилля і трагедій. Виділено значення дискурс-аналізу як методу дослідження головних характеристик такого комунікативного феномену, як релігія. Особлива увага приділяється інтерпретації таких концептів, як «теологія», «релігія», «сакральне», «молитва», «таїнство» та ін. у межах компаративного релігієзнавства. Йдеться про визначення концептуально-спільного, яке існує в кожній релігійній традиції, надає можливості для розгляду релігійних феноменів в оригінальному контексті, для їхнього описування на основі використання точних критеріїв функціонування елементів релігійного дискурсу. Аналізуються змістовні складові терміни «міфологема» і «теологема»; обґрунтовується значення таких методів компаративного релігієзнавства, як системний, історичний, генетичний, змістовний, етичний, емічний.

Ключові слова: релігія, релігієзнавство, компаративне релігієзнавство, теологія, міфологія, свідомість, мова, процес, явище, система, дискурс-аналіз, духовність, соціум, культура.

Вступ

Процеси, які відбуваються в сучасному світі, свідчать про те, що одночасно з розгортанням глобального світового ринку, актуалізуються й фактори культурного, етнічного та релігійного характеру. Йдеться про те, що, не зважаючи на загальноєвропейську тенденцію щодо секуляризації соціальних відносин, розмаїття релігійності впливало, впливає і буде впливати не тільки на політику держав, але й на поведінку, прагнення та думки людей. Загострення релігійних ситуацій в окремих країнах світу, в багатьох випадках, призводить до соціальних трагедій і тяжких наслідків. Слід зазначити, що специфіка конкретної релігійної ситуації, її динаміки, потребує дослідження, по-перше, тих факторів, що обумовлені внутрішньою логікою самих релігійних процесів, а по-друге, тих факторів, які впливають ззовні на кожну ситуацію такого типу.

Мета дослідження

Розмаїття релігійних феноменів, різні форми і типи релігій, множинність підходів щодо описування і дослідження релігійних систем – все це породжує складнощі у визначенні предмета аналізу, породжує складнощі, як концептуального, так і методологічного характеру, а також у процесі класифікації сутнісних і вторинних ознак та якостей об'єкта та предмета дослідження. У зв'язку із цим метою дослідження є: визначення духовних і соціокультурних кордонів релігії; аналіз тих особливостей і закономірностей, що проявляються в релігійному дискурсі на різних рівнях – від перед-теологічних форм релігії до розвинутих теологічних систем, при цьому необхідно дослідити особливості міфологеми і теологеми як засобів трансляції релігійного знання і розкрити специфіку «перехідних форм».

Важливим є, на нашу думку, дослідження як перших, так і других, але особливу увагу необхідно приділити закономірностям, що проявляються на дискурсивному рівні та є доступними для дискурс-аналізу. Релігійний дискурс – це мовна фіксація і передача різноманітних релігійних уявлень, вчень, теорій і концепцій. Дискурс-аналіз – це дослідження особливостей комунікативного феномену (релігії), які набувають дискурсивної фіксації релігійного й не

враховують вплив конфесійного дискурсу, які не мають соціологічного виміру. Саме тому й виникає необхідність системного аналізу релігійного дискурсу за допомогою методу дискурс-аналізу, який дозволяє об'єктивно описувати та досліджувати структурні особливості релігійного простору.

Методологія дослідження

Поняття «релігійна ситуація» містить у собі сферу комунікації й це дозволяє інтерпретувати фактори, що впливають на динаміку релігійної ситуації у семіотичному просторі комунікативної події. Прогнозування динаміки релігійної ситуації дозволить подолати конфлікти на релігійному ґрунті, які й призводять до трагедій та насилля. Окрім того, аналіз семіотичного простору релігійного дискурсу дозволяє перейти і на рівень теорії в релігієзнавстві. Такий аналіз удосконалює інтерпретацію таких концептів, як «теологія», «релігія», «сакральне», «молитва», «таїнство» та ін. в межах компаративного релігієзнавства. Йдеться про визначення концептуально-спільного, яке існує в кожній релігійній традиції, надає можливості для розгляду релігійних феноменів в оригінальному контексті, для їхнього описування на основі використання точних критеріїв функціонування елементів релігійного дискурсу.

Результати

Об'єктом нашої статті є семіотичний простір релігійного дискурсу в його проявах від міфологій і Античності до християнства, із залученням текстів релігійного характеру, приналежних до стародавніх вірувань, до ісламу й іудаїзму.

У межах сучасного підходу до дослідження соціокультурних явищ та процесів дискурс є найважливішою формою людського праксису – комунікативною подією, форма і зміст якої обумовлені взаємодією різноманітних знакових комунікативних систем і світоглядними установками самих людей. Сучасні методи дослідження особливостей дискурсів складаються під впливом праць Р. Барта, М. Бахтіна, Ю. Габермаса, Ж. Дельоза, Ю. Лотмана, М. Фуко, У. Еко, Р. Якобсона та ін. Окрім того, важливими є дослідження міфологічного дискурсу – це праці В. Горського, Дж. Кемпбелла, С. Кримського,

М. Еліаде та ін. У цих працях проаналізовано різноманітні міфологічні традиції, виявлено якості міфу та основи міфологічного світосприйняття. Але міфологема у сучасному релігієзнавстві розглядається як самостійний культурний феномен, тоді як у релігійному дискурсі міфологія стикається з теологічними уявленнями і виникають такі тексти, що перебувають на межі міфології й теології. Важливим є те, що релігійний дискурс є такою сукупністю комунікативних подій або дій, які спрямовані на збереження, переказ та розвиток релігійних уявлень.

Релігійна віра не передбачає наявності обов'язкової класифікації – парадигми, яка чітко впорядковує відносини між людиною, природою, надприродним світом у вигляді ієрархії, тому межі релігійного дискурсу є достатньо умовними. Тільки завдяки компаративному аналізу можна визначити якщо не структуру релігії, то, принаймні, окреслити концептуальні кордони, тому що теоретичні підходи до релігії не фундуються на досвіді окремої людини, або певної спільноти людей, але прагнуть до виявлення того спільного і закономірного, що репрезентовано в різних релігійних традиціях. Тому, на нашу думку, в сучасних умовах особливо актуальним постає **компаративне релігієзнавство**.

Семіотичний підхід до визначення поняття «релігія» постає свого роду кодом, який забезпечує комунікацію між світом сакральним і людиною. У цьому аспекті є актуальними положення швейцарського вченого Ф. де Соссюра (Соссюр, 2004), який обґрунтував концептуальні основи для аналізу мови як знакової системи. Використання ідей Ф. де Соссюра дозволяє аналізувати релігійні традиції поза тими характеристиками, які перешкоджають загально-концептуальній дефініції релігії. Іntenції мови релігії – це дихотомічна єдність відносин між людиною та людиною, єдність між людиною і вищим світом. Ґрунтом цієї комунікації є відносини страху й любові, які висвітлені в теологемі Нового Завіту (Матф.22:40). Ця теологема й стверджує, що вся релігія Старого Завіту ґрунтується на любові до Бога і любові до ближнього. При цьому слід звернути увагу, що соціальний аспект такої комунікації є вторинним, поза зв'язком із комунікаційними відносинами з вищою реальністю. Соціальний аспект, що розглядається автономно, не створює релігії як такої, в інший спосіб нам би довелося поширити поняття «релігійне» на будь-які прояви людської комунікації. Основа релігії – це спілкування з вищою реальністю, хоча це спілкування і проявляється в соціумі.

В процесі переходу від міфологічної свідомості до теологічного розуміння релігії формуються особливі форми релігійного дискурсу, які містять у собі як міфологеми, так й нові теологічні погляди, що об'єднуються в одній традиції. Так, швейцарський дослідник Р. Барт (Барт, 2007; Барт, 2006) наголошував, що міф – це комунікативна система, повідомлення, зміст якого може бути будь-яким. Особливістю міфології є також особлива парадигма часу – міфологічне минуле не співвідноситься з історичним минулим, міфологічний час містить і минуле, і теперішнє, і

майбутнє. Іншими словами, одна й та сама подія, яка описується в міфі і в історії, може виявитися двома різними подіями. Більше того, особливістю міфологічного світосприйняття є те, що «хронотоп» (М. Бахтін) міфу набуває варіативного поширення на низку подій і зберігає свій міфологічний зміст. Тільки завдяки виходу за межі міфологічного дискурсу, що має хронотопно-актуальний характер, і розпочинається теологія. Остання прагне не стільки до конструювання дискурсу, скільки до впорядкування, структуризації того, що в міфі є цілим. Світ є варіативним, але теологічне знання має апріорі нормативний характер.

Компаративне релігієзнавство передбачає й розкриття таких понять, як «теологія» і «релігієзнавство», які є приналежними до різних дискурсів, а відмінності між ними мають саме структурний характер. Дискурс теології є геоцентричним, хоча в сучасності, в межах лібералізації теології здійснюються спроби розглядати в якості центра всього існуючого не Бога як джерело актуального буття, а людину як носія громадянських, політичних та ін. прав, яким, у такий спосіб, надається об'єктивна цінність. Отже, теологічна концепція передбачає існування центрованої понятійної структури, центр якої або міститься в самій структурі, або репрезентований в її взаємовідносинах з іншими структурами. Окрім того, людина як «людина релігійна» є носієм і релігії, і теології. У протиставленні природа-культура релігія повинна бути співвіднесена, як це не здається парадоксом, саме зі сферою природного, тобто універсального. Водночас, у зв'язку із тим, що релігія формує і вносить людську поведінку, її неможливо виключити зі сфери культурно-відносного. І тут можна побачити те протиріччя, яке виявив французький вчений К. Леві-Стросс (Lévi-Strauss, 1963), який визнав, що практика заборони інцесту містить як універсальність, так і нормативність.

Інший французький дослідник Ж. Деррида (Деррида, 1999) розглядає це протиріччя як внутрішньо-системне, але, на нашу думку, ця суперечність не є винятком, вона є проявом універсальності й нормативності, що завжди присутнє в релігійній поведінці. Релігія включена в сферу універсального, вона формує культуру і саме тому релігійне містить у собі й універсальне, і нормативне. Сучасний світ живе тими стереотипами, що сформувалися наприкінці ХХ століття. Тоді актуальним було протиставлення наукового пізнання пізнанню художньому й тим більше, сфері релігійного загалом. Водночас, на Заході сьогодні, фактично, відбувається знищення кордонів між релігієзнавством і теологією.

Обговорення

У лекційних курсах західних університетів важко провести розподіл між теологічними і релігієзнавчими дисциплінами. На нашу думку, це пов'язано, перш за все, з недостатньо розробленою й дотепер методологією релігієзнавчого знання. Для усвідомлення сутності глибинних відносин між теологією і релігієзнавством слід звернути увагу на

їхні інтерпретації фактів, явищ і процесів. Так, відомий італійський історик К. Гінзбург (Гинзбург, 2004) справедливо зазначає, що існує необхідність аналізу ідейних установок, що присутні й в теологічному, й в релігієзнавчому дискурсах. Одним із найважливіших у релігієзнавстві загалом і компаративному релігієзнавстві зокрема є системний підхід, ґрунтом якого є дослідження об'єктів як систем, яке орієнтує дослідника на розкриття цілісності самого об'єкта та його «механізмів», на розкриття типів зв'язку складного об'єкта та зведення їх в єдине ціле. Специфіка складного об'єкта не вичерпується особливостями його складових.

Аналіз релігійного явища, релігійного процесу передбачає багатоаспектність його дослідження, багатопланову інтерпретацію результатів із урахуванням аспектів самого дослідження. Окрім того, компаративне релігієзнавство передбачає активне використання особистісно-діяльничого підходу. Свідомість і діяльність не є тотожними і не є протилежними, вони створюють єдність – психіка людини може бути розкрита та пояснена, якщо вона розглядається як продукт розвитку і результат діяльності, в тому числі й релігійної діяльності. Що стосується змістовного підходу в компаративному релігієзнавстві, то йдеться про дослідження сутності явищ і процесів, про виявлення сукупності їхніх елементів та взаємодій між ними, яка й визначає головний тип, характер цих явищ та процесів. Релігійні факти, дані спостережень, контент-аналіз релігійних текстів та ін. дозволяє зробити висновки теоретичного характеру. Історико-генетичний підхід дозволяє проаналізувати релігію не тільки в її історії, але й дослідити генетичні відносини. Йдеться про смислове навантаження релігійного вчення, релігійної теорії або релігійної концепції в їхній взаємодії з іншими смислами, змістами конкретного соціуму або деяких соціумів.

Слід також наголосити на значущості положень відомого американського психолога Г.Триандіса (Triandis, 1988; Triandis, 1994), який вважав, що крос-культурний метод дослідження повинен реалізовуватися завдяки двом підходам. По-перше, йдеться про етичний підхід, який ґрунтується на аналізі спільного в різних культурах, по-друге, про емічний підхід, який прагне до дослідження та описування унікальних, неповторних, специфічних моделей поведінки, що існують у конкретній культурі (Кошетар, 2017). Етичний підхід – це дослідження поведінки поза системою, емічний – досліджує поведінку в самій системі. Етичний підхід аналізує множинність культур у компаративному контексті, а критерії дослідження виступають як абсолютні та універсальні; емічний – аналізує тільки одну культуру, а критерії співвідносяться з внутрішніми характеристиками системи. Американський психолог обґрунтовує поняття «культурний синдром» (Триандіс, 2001). На його думку, культурний синдром – це модель установок, самовизначень, норм і цінностей, що склалися навколо певних тем і проблем. Г. Триандіс виділяє чотири таких синдроми: складність – організаційна культура одних культур є набагато складнішою, ніж інших; індивідуалізм – у певних культурах життєвий

досвід має індивідуальний характер; колективізм – життєвий досвід структурується навколо певних колективів і груп; щільність – одні культури мають набагато більше обмежень, ніж інші.

Висновки

У сьогоденні компаративне релігієзнавство потребує концептуального визначення терміну «релігія», при тому, що маємо достатню часткових його дефініцій. Саме така ситуація не є похідною від предмета дослідження, а залежить від парадигмального стану гуманітарного знання, у якому під впливом пост-структуралізму і постмодерну відбувається процес «зникнення» об'єкта і предмета і, відповідно, виникають неминучі труднощі на рівні розробки та обґрунтування базових дефініцій. Методи семіотики дозволяють визначити поняття «релігія» як певний код, який неможливо звести до вербального, мови; який забезпечує комунікацію між людиною і вищою реальністю; принципи спілкування (взаємодії) між людським і Божественним. Для компаративного релігієзнавства принципово важливим є розкрити процес становлення семіотичного простору релігійного дискурсу від міфологічної свідомості до сучасної теології. Такий підхід дозволяє, на нашу думку, розкрити і правильно інтерпретувати духовні, релігійні символи, релігійні знаки і значення, які є позначенням релігійної віри і стимулами для моральнісного вдосконалення людини. Уявлення про релігію як про знаковий засіб комунікації між людиною і вищою реальністю сприяє врахуванню по-перше, контексту цієї комунікації, а по-друге, її вічному змісту, що не залежить від зовнішніх впливів.

Диференціація прагматики, семантики, синтаксису релігійних текстів дозволяє об'єктивно проаналізувати не тільки текстуальні вербальні пам'ятки релігійного змісту (священні книги різноманітних релігій), але й пам'ятки релігійного мистецтва (які були і є еталонними), а головне – суспільно-релігійні процеси, поза дослідженням яких неможливо надати належного розгляду інтер-конфесійним і культурно-цивілізаційним реаліям сучасності. Всі три завдання й сприяють не тільки розвитку компаративного релігієзнавства, але й допомагають вирішувати завдання наукового релігієзнавства загалом.

Список літератури

1. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Фердинанд де Соссюр; пер. с французского. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с. (серия: Лингвистическое наследие XX века).
2. Барт К. Церковная догматика / Карл Барт. – Т. 1. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2007. – 576 с.
3. Барт К. Введение в Евангелическую теологию / К. Барт. – М.: Центр «Нарния», 2006. – 190 с.
4. Lévi-Strauss, Claude. Structural Anthropology / Claude Lévi-Strauss. – N.Y.: Basic Books, 1963. – P. 51-80.
5. Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только Ж. Деррида. – Минск: Современный литератор, 1999. – 832 с.
6. Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы. Морфология и история / К. Гинзбург. – М.: Новое издательство, 2004. – 348 с.
7. Триандис Г. К. Психология: Биографический библиографический словарь / Г. К. Триандис; под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. – СПб.: Евразия, 1999.
8. Triandis, H. K. Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-group relationships / Harry K.

Triandis. - Journal of Personality and Social Psychology. – 1988. – № 54 (with Bontembo R., Villareal M. J., Asai M., Luca N.). – P. 34-39.

9. Triandis H. K. Emotion and Culture / H. K. Triandis. – Washington, D.C.: American Psychological Association, 1994. – P. 23-67.

10. Триандис Г. К. Основы психологии. СПб.: Речь, 2001. – С. 15-67.

11. Кошетар У. П. Самоідентифікація локальних цивілізацій в умовах глобалізаційних процесів / У. П. Кошетар // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. – № 1 (25). – 2017. – С. 57-61.

References

1. Sossiur, Ferdynand de. (2004). Kurs obshchei lingvistyky [Course in General Linguistics]. Moscow: Edytoryal URSS [in Russian]

2. Bart, K. Tserkovnaia dohmatyka (2007). [The Church Dogmatics]. Vol. 1. Moscow: Vyblyisko-bohoslovskiy ynstitut sv. apostola Andreia [in Russian]

3. Bart, K. Vvedeniye v Evanhelycheskuiu teolohiyu (2006). [Evangelical Theology: An Introduction]. Moscow: Tsentri «Narniya» [in Russian]

4. Lévi-Strauss, Claude. Structural Anthropology. (1963). N.Y.: Basic Books. — P. 51 – 80.

5. Derryda, Zh. (1999). O pochtovoi otkrytke ot Sokrata do Freida y ne tolko [The Post Card: from Socrates to Freud and beyond]. Mynsk: Sovremenniy lyterator. [in Russian]

6. Hynzburch, K. (2004). Myfy-emblemy-prymety. Morfolohiya y istoriya [Myths, emblems, signs. Morphology and history]. M.: Novoe izdatelstvo [in Russian]

7. Tryandys, H.K. (1999). Psykholohiya: Byohrafychesky byblyohrafychesky slovar [Psychology: Biographical and Bibliographical Dictionary]. (N. Shykyh, E. Dzh. Chepman, U.A. Konroia, Eds). SPb.: Evraziya. [in Russian]

8. Tryandys, H.K. (2001). Osnovy psykholohiyi [Basics of Psychology]. Saint-Petersburg: Rech [in Russian]

9. Triandis, H.K. (1988). Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-group relationships /Harry K. Triandis. – Journal of Personality and Social Psychology. – N 54. (with Bontembo R., Villareal M. J., Asai M., Luca N.). – P.34 – 39.

10. Triandis, H.K. and other. (1994). Emotion and Culture. / Harry K. Triandis. - Washington, D.C.: American Psychological Association. – P.23 – 67.

11. Koshetar, U.P. (2017). Samoidentyfikatsiia lokalnykh tsyvilizatsii v umovah hlobalizatsiinykh protsesiv [Self-identification of local civilizations in the conditions of globalization processes] Visnyk Natsionalnoho aviatsiynoho universytetu, Proceedings of the National Aviation University, 1 (25): 57-61 [in Ukrainian].

Л. Г. Конотоп

КОМПАРАТИВНОЕ РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ: МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. В статье исследуются основы сравнительного религиоведения, которое становится особенно актуальным в эпоху глобализации, в контексте обострения многих проблем чисто религиозного характера, которые приводят к насилию и трагедиям. Выделено значение дискурс-анализа как метода исследования основных параметров такого коммуникативного феномена как религия. Особое внимание уделяется интерпретации таких концептов, как «теология», «религия», «сакральное», «молитва», «таинство» и др. в пределах компаративного религиоведения. Речь идет об определении концептуально-общего, которое существует в каждой религиозной традиции, предоставляет возможности для рассмотрения религиозных феноменов в оригинальном контексте, для их описывания на основе использования точных критериев функционирования элементов религиозного дискурса. Анализируются содержательные составляющие терминов «мифологема» и «теологема»; обосновывается значение таких методов сравнительного религиоведения, как системный, исторический, генетический, содержательный, этический, эмический.

Ключевые слова: религия, религиоведение, компаративное религиоведение, теология, мифология, сознание, язык, процесс, явление, система, дискурс-анализ, духовность, социум, культура.

L. G. Konotop

COMPARATIVE RELIGION STUDIES: METHODOLOGY AND METHODS OF RESEARCH

Introduction. The article explores the basics of comparative religious studies, which becomes especially relevant in the age of globalization, in the context of exacerbation of many problems of a purely religious nature that lead to violence and tragedies. The importance of discourse-analysis as a method in research of the main characteristics of such a communicative phenomenon as religion is highlighted. Discourse-analysis is the study of features of the communicative phenomenon (religion), which acquire a discursive fixation of the religious and do not take into account the effects of confessional discourse, which have no sociological dimension. **The aim and the tasks.** That is why there is a need for a systematic analysis of religious discourse using the method of discourse analysis, which allows to objectively describe and explore the structural features of religious space. The following **research methods** were used: the method of historicism, the interdisciplinary method, the structural one, as well as the phenomenological and hermeneutic approaches. **Research results.** The substantive components of the terms "mythologema" and "theologema" are analyzed; the significance of such methods of comparative religious studies as systemic, historical, genetic, meaningful, ethical and emic is substantiated. Particular attention is paid to the interpretation of such concepts as "theology", "religion", "sacred", "prayer", "sacrament" and others, within the framework of comparative religious studies. **Discussion.** It is about defining the conceptual-commonality that exists in each religious tradition, giving the opportunity to consider religious phenomena in their original context, to describe them based on the use of precise criteria for the functioning of elements of religious discourse. **The conclusion** is that it is fundamentally important for comparative religious studies to reveal the process of becoming a semiotic space of religious discourse from mythological consciousness to modern theology. In our view, this approach allows us to uncover and correctly interpret spiritual, religious symbols, religious signs and meanings, which are an indication of religious faith and an incentive for the moral development of man. The notion of religion as a symbolic means of communication between man and higher reality allows us to take into account, first, the context of that communication, and second, its eternal content, which is independent of external influences.

Keywords: religion, religious studies, comparative religious studies, theology, mythology, consciousness, language, process, phenomenon, system, discourse analysis, spirituality, society, culture.